

ROZWÓJ URBANISTYCZNY I ARCHITEKTONICZNY MIASTA ŻYDOWSKIEGO NA KRAKOWSKIM KAZIMIERZU

Miasto żydowskie na krakowskim Kazimierzu, zwłaszcza w okresie swego rozkwitu przypadającego na wiek XVI i początek wieku XVII, to jeden z najwybitniejszych ośrodków kultury żydowskiej nie tylko w ówczesnej Polsce, lecz również w Europie. Podstawę wiedzy na jego temat stanowi nadal — mimo pewnej dezaktualizacji — monumentalne dzieło Majera Bałabana¹. Badania powojenne natrafiły na poważną barierę: zniszczone w okresie okupacji hitlerowskiej materiały archiwalne znane są w dużym stopniu już tylko z wypisów Bałabana. W tej sytuacji nieliczni badacze, kontynuujący studia nad kazimierskim miastem żydowskim, nie przyczynili się do powiększenia bazy źródłowej, lecz tylko nieco inaczej lub bardziej szczegółowo interpretowali dane zgromadzone przed II wojną światową. Należy tu zwłaszcza praca S. Świszczowskiego² przynosząca pierwszą próbę określenia faz rozwoju terytorialnego miasta, a także opracowania i publikacje innych badaczy, dotyczące poszczególnych obiektów³.

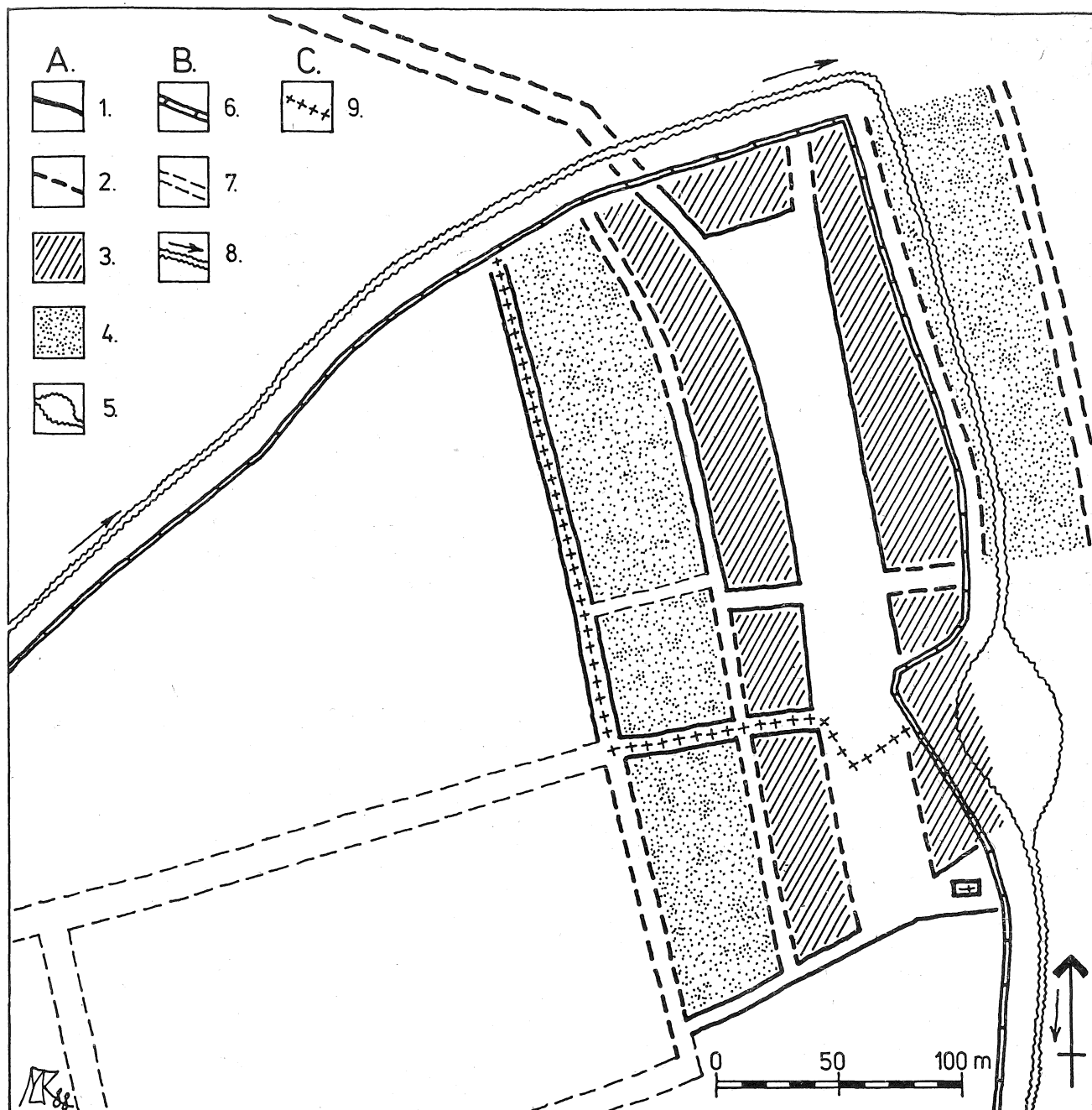
Niniejszy artykuł ogranicza się do analizy rozwoju urbanistycznego i architektonicznego kazimierskiego miasta żydowskiego od jego powstania w końcu wieku XV aż po kres istnienia jako odrębnej struktury organizacyjnej i przestrzennej w okresie Wolnego Miasta Krakowa, na początku wieku XIX: jako istotne tło dla późniejszych przeobrażeń poruszono też problematykę urbanistyczną tego rejonu w stuleciach poprzedzających osadzenie Żydów na Kazimierzu. Artykuł jest streszczeniem materiału zgromadzonego przez autora w ramach studium historyczno-urbanistycznego krakowskiego Kazimierza⁴. Na podstawie przeprowadzonej przez zespół badaczy wszechstronnej kwerendy źródłowej⁵ wspomniane studium określiły fazy rozwoju przestrzennego Kazimierza od czasów przedlokacyjnych po współczesne. W rozwoju tym, począwszy od schyłku średniowiecza, poważną rolę odgrywało miasto żydowskie, które wpisując się we wcześniejsze układy urbanistyczne przekształcało je w sposób planowy bądź żywiołowy oraz wzbogacało swą architekturą synagogałną oraz mieszkalną. Dokonane kwerendy pozwoliły na poszerzenie podstaw źródłowych; nie natrafiono wprawdzie na akta żydowskie, lecz szereg danych, dotyczących miasta żydowskiego, odnaleziono w nowożytnych aktach miasta Kazimierza i w wypisach archiwalnych Zegoty Paulego, wybitnego badacza

dziejów Krakowa z wieku XIX⁶. Istotne znaczenie miały też analizy planów archiwalnych, w tym olbrzymiego zasobu związanego z regulacjami urbanistycznymi z wieku XIX, rejestrującego precyzyjnie starsze elementy rozplanowania⁷.

TEREN PÓŹNIEJSZEGO MIASTA ŻYDOWSKIEGO PRZED JEGO UTWORZENIEM

W przeciwieństwie do położonego na wysoczyźnie średniowiecznego Krakowa — teren miasta żydowskiego wraz z całym Kazimierzem leży w obrębie zalewowej terasy Wisły, której koryta i starorzecza były tu zasadniczym elementem pierwotnego krajobrazu. Osady, które wykształciły się w tym rejonie we wczesnym średniowieczu, przed lokacją Kazimierza, znajdowały się na wyspie, opływanej przez koryta rzeki, z których północne, zwane w czasach nowożytnych Starą Wisłą, mogło we wczesnym średniowieczu płynąć znacznie bliżej krakowskiej szkarpy powodziowej, niż w okresie lokacji. Koryto południowe conajmniej od początku wieku XIV odpowiadało obecnemu.

Spośród owych wczesnośredniowiecznych osad, jakie rozwinęły się na tym terenie, interesuje nas, z uwagi na późniejsze usytuowanie miasta żydowskiego, wieś Bawół. Wspomniana w r. 1198 jako własność miechowskiego klasztoru Rycerzy Grobu Bożego (a wcześniej rycerza Andrzeja)⁸, uzyskała ona regularny plan ruralistyczny w okresie wzmoczonej akcji osadniczej na prawie niemieckim, prowadzonej po „Wielkiej Lokacji” Krakowa z r. 1257 w jego najbliższym otoczeniu (il. 1). Już M. Borowiejska-Birkenmajerowa interpretowała dzisiejszą ul. Szeroką jako „nawsie” lokacyjnego Bawołu⁹. Obecnie tęzę tę możemy szerzej rozwinąć i udokumentować. Centrum wsi stanowiło wspomniane „nawsie”, którego północnej i środkowej części odpowiada ul. Szeroka, zaś część południowa sięgała aż po niezachowany dziś, lecz zaznaczony na archiwalnych planach kościół św. Wawrzyńca¹⁰. Prostopadłe do tak przedstawiającego się, wydłużonego placu, wytyczone zostały działki siedliskowe, ujęte na zapleczech przez drogi — uliczki (po stronie zachodniej reliktem takiej drogi jest dzisiejsza ul. Cienna).

1. Wieś Bawół od okresu lokacji (ok. 1276) do osadzenia Żydów (1494). Oznaczenia: A. Elementy lokacyjnego układu wiejskiego Bawołu (ok. 1276): 1. pierzeje ulic i dróg, odcinki istniejące lub potwierdzone przez plany archiwalne, 2. pierzeje ulic i dróg, odcinki rekonstruowane hipotetycznie, 3. działki siedliskowe z zabudową, 4. ogrody na zapleczach działek siedliskowych, 5. staw („piscina magna”). B. Adaptacje dawnego Bawołu w wyniku zespolenia z układem urbanistycznym Kazimierza (1340): 6. mur obronny, 7. ulice, 8. fosa. C. Adaptacja układu dawnego Bawołu w wyniku sprowadzenia Żydów (1494): 9. granica terenu przekazanego Żydom.

Kolejne, skrajne pasy, równoległe do osi układu ruralistycznego, zajmowały ogrody, które w kierunku zachodnim sięgały po dzisiejszą ul. Jakuba, będącą również adaptacją ówczesnej drogi¹¹. Ponadto funkcjonowały jeszcze prostopadłe do osi układu uliczki „miedzuchowe” (w rodzaju dzisiejszej ul. Na Przejściu), dzielące niektóre działki. Przy „nawsiu” — a może częściowo w jego obrębie — znajdował się duży staw, pozostałość po starorzeczcu wiślanym. Jest

on wspomniany w źródłach dotyczących miasta żydowskiego jako „piscina magna” (1524) lub „stare jeziorzysko” (1599)¹², zasypyany w w. XIX¹³ zachował swój ślad w postaci charakterystycznego załamania biegnącego tu czternastowiecznego muru obronnego Kazimierza. Bawół powiązany był z otoczeniem kilkoma drogami. Jedna z nich prowadziła od kościoła św. Wawrzyńca w kierunku południowo — zachodnim, ku wczesnośredniowiecznemu kościołowi św. Ja-

kuba (również dziś niezachowanemu); jej pozostałością był zachowany do czasów dziewiętnastowiecznych regulacji urbanistycznych nieregularny, wschodni odcinek późniejszej ulicy św. Wawrzyńca, ukazany na planach archiwalnych.

Tak przedstawiająca się dyspozycja przestrzenna Bawołu — to charakterystyczny dla większości wiejskich założeń lokacyjnych z wieku XIII i XIV regularny układ ruralistyczny typu łanowo — leśnego¹⁴. Czas lokacji Bawołu określają pośrednio przekazy źródłowe odnoszące się do tej wsi i do kościoła św. Wawrzyńca, grającego tu rolę parafialnego. Jest on wymieniany wprawdzie dopiero w latach 1325 — 1327¹⁵, lecz świadectwo Jana Długosza, określającego pod datą 1405 wiek parafii kazimierskiej na 129 lat, wskazywałoby, iż ufundowano go w r. 1276¹⁶. Fundatorem owym byłby recerz Wawrzyniec (charakterystyczna zbieżność wezwania i imienia), który w r. 1278 zastawił swą wieś krakowskiej kapitule katedralnej¹⁷. Biorąc pod uwagę integralny związek kościoła z rozplanowaniem wsi — rok 1276 należy uznać za przybliżoną datę jej lokacji, dokonanej staraniem owego rycerza. Byłby to też czas wytyczenia układu ruralistycznego, który przeszło dwa wieki później stanie się zasadniczą kanwą dla rozwoju miasta żydowskiego.

Istotne przekształcenia w rozplanowaniu Bawołu spowodowane zostały jego włączeniem do Kazimierza. Miasto to, lokowane w r. 1335 jako „satelita” stołecznego Krakowa przez króla Kazimierza Wielkiego, który nadał mu swe imię¹⁸, rozmierzone zostało z adaptacją osad przedlokacyjnych, na kanwie siatki sznurowej. Zastosowano tu popularną zarówno w Małopolsce, jak wcześniej na Śląsku miarę sznura reńskiego (zwanego w Polsce chełmińskim), liczącą 150 stóp po ok. 0,314 m, a więc ok. 47,10 m.¹⁹ W r. 1340 centrum Bawołu włączone zostało do Kazimierza i wraz z nim opasane murem obronnym. Mur ten po stronie północnej i wschodniej przebiegał bezpośrednio na zapleczach działek siedliskowych Bawołu, z pozostawieniem po stronie zewnętrznej dawnych ogrodów i kompleksu rolnego (wspomniane tereny rolne nazwane były Bawolem jeszcze w czasach nowożytnych a nawet w r. 1819²⁰, podczas gdy dla centrum dawnej wsi nazwa ta od roku 1340 całkowicie zanikła). Równolegle do muru obronnego przeprowadzona została fosa²¹, która przy dawnym Bawole adaptowała wspomniany staw. „Doklejenie” starszego Bawołu do nowowytyczonego miasta jest doskonale czytelne w załamaniach ulic na granicach obu układów: dzisiejszej ul. Józefa, a zwłaszcza ul. św. Wawrzyńca w jej przebiegu sprzed dziewiętnastowiecznej regulacji. Autonomiczny charakter organizmu dawnego Bawołu usankcjonowano jednak w znacznym stopniu po włączeniu do Kazimierza, rezygnując z dokonywania tu poważniejszych regulacji przestrzennych. Poza „obcięciem” skraja układu linią muru obronnego (którą to linię dostosowano zresztą do siatki sznurowej Kazimierza) do ówczesnych przekształceń zaliczyć należy regulacje granic własnościowych pomiędzy poszczególnymi działkami: szerokość 3 prętów (14,13 m wg miary chełmińskiej) spotykana jest powszechnie w podziałach własnościowych przy ul. Szerokiej, określając też szerokość

działek przy wschodnim odcinku północnej pierzei ul. Józefa (dzisiejsze posesje przy ul. Józefa 36, 38, 40).

Wspomniany, autonomiczny charakter dawnego Bawołu w strukturze lokacyjnego Kazimierza zadecydował też zapewne o jego odmiennych losach w przyszłości. Jeżeli wierzyć Długoszowi, którego świadectwo budzi tu zresztą pewne wątpliwości wobec braku wcześniejszych potwierdzeń źródłowych, to właśnie Kazimierz Wielki miał lokalizować założony przez siebie w r. 1364 uniwersytet²². Tu wreszcie sam Długosz pragnął w latach 1477 — 1478 ufundować klasztor Kartuzów²³, kierując się słabym wówczas wykorzystaniem terenu.

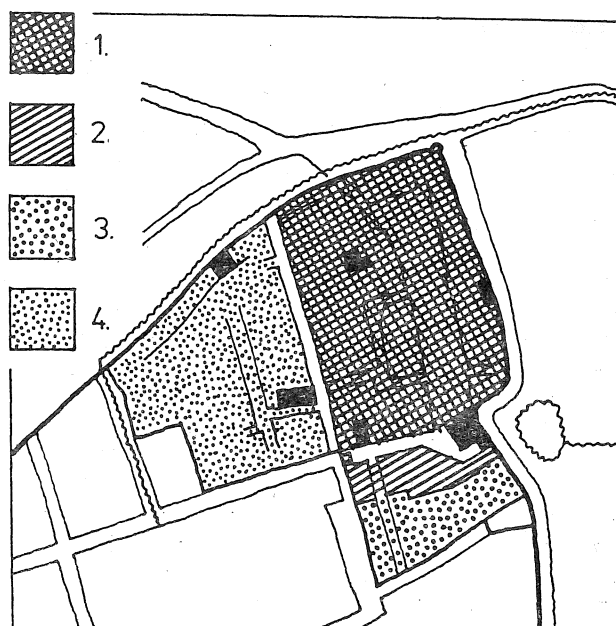
Nie wiemy, kto zamieszkiwał teren dawnego Bawołu przed osadzeniem tu Żydów, nie wiemy też, czy przed końcem wieku XV znalazła się na Kazimierzu większa grupa żydowska. Brak potwierdzeń źródłowych wskazywałby, że grupy takiej nie było. Zachowane kazimierskie spisy podatkowe z 2 połowy wieku XIV notują tylko imiona pojedynczych Żydów, mieszkających w rozproszeniu, nie tworzących zatem gminy. Niewiadomo jednak, czy spisy te objęły cały Kazimierz, czy, jak w przypadku olbrzymiej większości spisów nowożytnych, jedynie jego część „chrześcijańską”. Dla rozstrzygnięcia tego problemu należałoby odpowiedzieć na niewyjaśnione dotąd pytanie, czy mieszkańcy notowani w XIV wieku „*circa sanctum Laurentium*” mieli swe domy także w rejonie dzisiejszej ul. Szerokiej, czy też wyłącznie w rejonie ul. św. Wawrzyńca, zgodnie z analogicznym określeniem stosowanym od wieku XVI. W tym drugim przypadku mielibyśmy dla ul. Szerokiej charakterystyczną lukę w spisach podatkowych, mogącą wskazywać na obecność osadnictwa żydowskiego. Źródła wskazujące bezspornie na istnienie takiego osadnictwa pojawiają się bezpośrednio przed przeniesieniem Żydów krakowskich do Kazimierza: w roku 1485 wspomniana jest łaźnia żydowska²⁴, zaś w r. 1488 rynek żydowski („*circulus judaeorum*”)²⁵, identyczny zapewne z ul. Szeroką.

OSADZENIE ŻYDÓW NA KAZIMIERZU I PIERWSZY OKRES ROZWOJU MIASTA ŻYDOWSKIEGO (1493—1553/4)

Przełomowe znaczenie dla historii Żydów krakowskich ma osadzenie ich na Kazimierzu na polecenie króla Jana Olbrachta z r. 1494²⁶; zawartą w tymże roku ugodę między rzemieślnikami żydowskimi a chrześcijańskimi zatwierdziły władze miejskie Kazimierza w r. 1502²⁷. Osadzenie Żydów w rejonie dzisiejszej ul. Szerokiej nie ulega wątpliwości, trudniejsze jest natomiast określenie pierwotnych granic miasta żydowskiego, do których odnieść należy stosowany w 2 połowie wieku XVI termin „*vicus antiquus judaeorum*”²⁸. Wbrew teozom Świszczowskiego uznać należy, że miasto żydowskie od samego początku objęło całość zespołu dzisiejszej ul. Szerokiej, to jest większość układu dawnego Bawołu, z pozostawieniem jedynie jego południowego skraja z kościołem św. Wawrzyńca w „chrześcijańskiej” części Kazimierza (il. 2). Pomyłka Świszczowskiego, któ-

ry z najstarszym zasięgiem miasta żydowskiego wiąże jedynie południową część dzisiejszej ul. Szerokiej wraz z wylotem dzisiejszej ul. Józefa, jest konsekwencją błędnej identyfikacji dworu Jordanów (przejętego przez Żydów, jak wiadomo, dopiero w r. 1608) z renesansowym domem przy północnym zamknięciu ul. Szerokiej. Udowadniając (patrz niżej), że dwór ten nie stał przy ul. Szerokiej, lecz w rejonie obecnego pl. Nowego, nie mamy już przeszkód, by za „*vicus antiquus judaeorum*” uznać całość zespołu ul. Szerokiej. Tezę tę potwierdzają teksty porozumień między władzami miejskimi Kazimierza a kazimierską gminą żydowską z lat 1553 — 1554, dotyczące pierwszego poszerzenia miasta żydowskiego. Według wspomnianych przekazów „*vicus*” ów rozciąga się „*ad plateolam transversalem priorem in longitudinem*” (byłaby to dzisiejsza ul. Jakuba) „*et inter moenia civitatis*” (chodzi tu niewątpliwie o odcinki muru obronnego miasta Kazimierza po wschodniej i północnej stronie ul. Szerokiej) „*ad plateam longam pannificum vulgo vocatam*”²⁹ (ulicą Sukienniczą — „*Pannificum*” — nazywana była w średniowieczu dzisiejsza ul. Józefa³⁰; już w r. 1512 mówiono o niej jednocześnie jako o „*platea Judaeorum*”³¹, która to nazwa utrzymała się aż do wieku XIX). Za znacznym od początków istnienia zasięgiem miasta żydowskiego przemawia fakt, że niemal współczesny tym wydarzeniom Miechowita identyfikuje uzyskany przez Żydów w r. 1494 teren z terenem kazimierskiego uniwersytetu³². O ile tradycja lokalizacji uniwersytetu jest już w przekazie Miechowity bardzo odległa, a zatem wątpliwa, o tyle nie budzi wątpliwości zgodność tego przekazu ze świadectwem Długosza dotyczącym wspomnianej, niedosłej fundacji klasztoru Kartuzów, gdzie mowa jest o znacznych rozmiarach terenu i jego sąsiedztwie z miejskim murem obronnym. Przekaz Miechowity dotyczący lokalizacji miasta żydowskiego powtarzają niemal w identycznym brzmieniu inni kronikarze z XVI wieku (Kromer, Bielski)³³. Ważna wzmianka dla udokumentowania pierwotnych granic miasta żydowskiego pochodzi z r. 1540, kiedy to występuje zarówno „*platea seu vicus judaeorum*”, jak „*platea transversalis, qua ad Judeos itur*”, gdzie stoją domy, uzyskane przez Przybyłę, złotnika krakowskiego³⁴. Potrafiąc w oparciu o inne przekazy identyfikować ową posiadłość Przybyły³⁵, możemy bez wątpliwości uznać ową „*platea*” *seu* *vicus*” za dzisiejszą ul. Szeroką, zaś „*platea transversalis*” za dzisiejszą ul. Jakubą; pozostaje to też w zgodzie z terminologią stosowaną w ugodach z lat 1553 — 1554. Pierwotny zasięg miasta żydowskiego w kierunku zachodnim i sytuację jego narożnika południowo — zachodniego potwierdza sytuacja bramy pomiędzy Kazimierzem „*chrześcijańskim*” a żydowskim, określonej w r. 1553 — w przeciwieństwie do dwóch innych bram — jako stara („*porta antiqua judaeorum*”). Była ona położona przy narożniku dzisiejszych ulic Józefa i Jakuba, gdzie funkcjonowała aż do likwidacji murów, wyodrębniających dzielnicę żydowską na początku wieku XIX; sytuację tę potwierdzają m.in. plany miasta z przełomu w. XVIII/XIX.

Najstarszy zasięg miasta żydowskiego na Kazimierzu ograniczały zatem od północy i wschodu odcinki

2. Rozwój terytorialny miasta żydowskiego. Oznaczenia: 1. najstarszy zasięg miasta („*vicus antiquus judaeorum*”), 2. tereny przyłączone w l. 1553/4, 3. tereny przyłączone w r. 1583, 4. tereny przyłączone w r. 1608.

miejskiego muru obronnego³⁶, od południa przebieg dzisiejszej ul. Józefa (dawniej Sukienniczej, później Żydowskiej), zaś od zachodu przebieg dzisiejszej ul. Jakuba (dawniej „*poprzecznej żydowskiej*”) (por. il. 1, 2).

Pierwszy okres rozwoju miasta żydowskiego wiąże się z budową najstarszej synagogi (zwaną od chwili wzniesienia kolejnej Starą) i zagospodarowywaniem poszczególnych posesji, na których — w pierzejach ul. Szerokiej i w północnej pierzei ul. Józefa — powstają domy późnogotyckie i renesansowe. Utworzenie miasta żydowskiego spowodowało przekształcenia układu przestrzennego dawnego Bawołu. Jednolity niegdyś zespół został podzielony na dwie części, żydowską i chrześcijańską, przedzielone przez Starą Bóżnicę, usytuowaną pośrodku dawnego „*nausia*” i przypartą wschodnią ścianą do miejskiego muru obronnego. Historia budowy bóżnicy Starej sięga zapewne pierwszych lat istnienia kazimierskiego miasta żydowskiego, chociaż pierwsze bezpośrednie potwierdzenie źródłowe pochodzi dopiero z r. 1550³⁷. Dokumenty z lat 1509 i 1510, dotyczące rozsądzania przez króla Zygmunta Starego sporów o synagogę krakowską, prowadzonych pomiędzy Żydami polskimi a czeskimi³⁸, odnieść należy do Kazimierza, a nie do Krakowa, skąd wszakże Żydów przeniesiono na Kazimierz; należy tu zaznaczyć, że gmina żydowska na Kazimierzu aż do końca istnienia dawnej Rzeczypospolitej bywała nazywana krakowską, podobnie jak powszechnie stosowana nazwa Krakowa — w szerszym sensie — obejmowała także jego otoczenie wraz z Kazimierzem. Architektura bóżnicy, chociaż wykształcona w obecnej postaci dopiero w 3 ćwierci w. XVI, o czym wymownie świadczy renesansowy detal (por. niżej), ma jednak, w sensie kompozycji

przestrzennej, wyraz tradycyjny, średniowieczny. Można zatem przyjąć wysoce prawdopodobną hipotezę, iż podczas wspomnianych prac powtórzone pierwotny układ (z końca XV w. ?) dwunawowej hali o sklepieniu wspartym na dwóch filarach, kontynuującej tradycję średniowiecznych synagog Wormacji, Ratyzbony, a zwłaszcza tak silnie związanej z Kazimierzem Pragi.

Genezę Starej Bóżnicy, sięgającą przełomu w. XV/XVI, potwierdza też sytuacja najstarszego kazimierskiego cmentarza żydowskiego. Jest on wspomniany po raz pierwszy w r. 1513³⁹, jego położenie określono zaś w r. 1524: „*piscina magna circa cimiterium judaeorum*”⁴⁰. Znając położenie owego stawu dochodzimy do przekonania, że cmentarz ów znajdował się w najbliższym sąsiedztwie Starej Bóżnicy, od której oddzielał go jedynie miejski mur obronny, przecięty zresztą furtką prowadzącą „*ku Podbrzeziu miejskiemu*”⁴¹. Położenie najstarszego żydowskiego cmentarza na Kazimierzu poza murami miasta potwierdzają też ugody zawierane przez Żydów z władzami kazimierskimi w latach 1533 i 1553, kiedy to ostatecznie zakazano owego cmentarza używać⁴².

Oprócz cmentarza — do zespołu Starej Bóżnicy należy zaliczyć nieistniejący już budynek, zaznaczony na archiwalnych planach z końca XVIII i początku XIX wieku po północno — zachodniej stronie synagogi, przyparty dłuższym bokiem do miejskiego muru obronnego. Wydaje się, że mógł on pełnić rolę synagogi dla kobiet. Przekazy ikonograficzne⁴³ wskazują, iż była to budowla o charakterze gotycko — renesansowym, pochodząca zapewne z początku lub z 1 połowy wieku XVI.

Fragmentaryczność przeprowadzonych badań architektonicznych⁴⁴ nie pozwala na określenie charakteru zabudowy mieszkalnej w tym okresie, prowadząc jedynie do stwierdzenia, że przy ul. Szerokiej już na przełomie w. XV/XVI istniały domy murowane. O randze i zamożności niektórych przynajmniej spośród żydowskich zleceniodawców świadczy fakt, że na ich usługach pracowali także budowniczywie i kamieniarze włoscy, związani z renesansowym warsztatem wawelskim Bartholomeo Berecciego: w r. 1536 Giovanni Cini ze Sieny i Filip z Fiesole zawarli kontrakt z Żydem Jonaszem synem Abrahama na budowę domu położonego „*in platea Judaeorum (...) acialiter*”⁴⁵. Byłaby to dzisiejsza posesja na narożniku ul. Józefa 36 i Jakuba, co zdają się potwierdzać wzmianki z 2 połowy XVI i początku XVII wieku o znajdującej się tu „*kamienicy*” bogatego Żyda Felixa (por. niżej). Dom ten, zburzony w końcu w. XIX — był badany w r. 1869 przez E. Ekielskiego, który zarejestrował charakterystyczny wczesnorenesansowy detal w postaci szerokich, trójdzielnych, kamiennych obramień okiennych⁴⁶.

SZCZYTOWY OKRES ŚWIETNOŚCI: ROZWÓJ MIASTA ŻYDOWSKIEGO W LATACH 1553/4—1608

Druga połowa XVI wieku to najświetniejszy okres w dziejach kazimierskiego miasta żydowskiego. Mają wówczas miejsce dwa kolejne poszerzenia terenu mia-

sta, powstają kolejne synagogi i murowane „*kamienice*” renesansowe, zapełnia się renesansowymi nagrobkami cmentarz, działają drukarnie i szkoły, działa słynny Mojżesz Isserles (por. il. 2, 3).

Oddanie Żydom w r. 1494 terenu określanego później mianem „*vicus antiquus judaeorum*” nie oznaczało przejęcia przez nich wszystkich znajdujących się tu posesji; szereg pozostało jeszcze przez kilka dziesięcioleci własnością chrześcijan. Niezachowany, lecz znany z późniejszych wzmianek dokument z r. 1533 zawierał m.in. zezwolenie rajców kazimierskich na wykupywanie przez Żydów domów, znajdujących się w obrębie owego „*vicus*”. Podobny charakter miały też poniekąd ugody z lat 1553 i 1554, na mocy których Żydzi uzyskać mogli „*certis areis a vico eorum antiquo*”, dochodząc do porozumienia z poszczególnymi mieszczanami kazimierskimi w sprawie wykupu domów. Na tejże podstawie prawnej jeszcze w r. 1553 niejaki Jan Echler sprzedał Żydowi swój dom i ogród „*in platea transversali Pannificum inter domum olim Bernardi Itali et Judaeorum Kierhoff in latum et a platea transversali a tergo domum Głównia Judaei in longum iacentem*”⁴⁷, a więc posiadłość położoną po wschodniej stronie dzisiejszej ul. Jakuba, przy cmentarzu (por. niżej), zapewne w rejonie narożnika dzisiejszej ul. Ciemnej.

Niektóre sformułowania umów z lat 1553 — 1554 dotyczą jednak terenu nie leżącego uprzednio w granicach miasta żydowskiego. Jest on określany jako „*angulo seu spacio terrae a tergo domus aurgiae civilis alias ab angulo sinagogae Iudaeorum versus civitatem usque ad portam antiquam in longum et ad sepes hortum vicinorum in latum*”⁴⁸. Sytuację owej posiadłości woźnicy miejskiego znana jest z przekazu z r. 1550, kiedy to otrzymuje on od rajców kazimierskich „*spatium terrae inter coemetarium S. Laurenti et Scholam Judaeorum penes noenia civitatis situm*”⁴⁹, byłby to zatem relikw dawnego „*nausia*” Bawołu, położony między Starą Bóżnicą a kościołem św. Wawrzyńca. Jak wynika z dokumentu z r. 1554 oprócz posiadłości woźnicy miejskiego — Żydzi przejęli też sąsiadującą z nią część ogrodu woźnicy Królewskiego i część ogrodu Bodzanowskiego, położoną między tym ostatnim a ogrodem konwentu Bożego Ciała i ulicą „*poprzeczną*”. Wszystkie te posesje trafnie identyfikuje Świszczowski⁵⁰ jako położone przy południowej pierzei dzisiejszej ul. Józefa, pomiędzy Starą Bóżnicą a nieistniejącym obecnie przedłużeniem ul. Jakuba, które biegło wzdłuż wschodniego odcinka muru ogrodowego klasztoru przy kościele Bożego Ciała.

Bardzo wysoka gęstość zaludnienia miasta żydowskiego (w r. 1578 żyło tu około 2.060 mieszkańców⁵¹) była przyczyną kolejnego, nieznacznego zresztą poszerzenia miasta. Doszło do tego — być może — skutkiem interwencji królewskich, skoro w r. 1581 król polecił rajcom, by zgodzili się na sprzedanie Żydom przez starostę krakowskiego Niemetę domów położonych poza miastem żydowskim.⁵² Ugoda zawarta została w r. 1583⁵³ i dotyczyła posesji położonych przy wschodnim odcinku ówczesnej ulicy św. Wawrzyńca (związanej z Psim Rynkiem i dlatego określanej też tym mianem), a więc w zasadzie południowych części posesji nabytych w oparciu o ugody z lat 1553—1554.

Zakres tego poszerzenia prawidłowo interpretuje Świszczowski. Domy i place Piotra Strzały (który dopiero w r. 1608 sprzedał Żydom na mocy tej ugody 8 domków „*a latere S. Laurentii*”) i Kaspra Suskiego oraz parcela Czabanowska — wzmiankowane w ugodzie — położone były „*penes cimiterium ecclesiae Sancti Laurentii post Caninum Circulum*”⁵⁴.

W rezultacie — w 2 połowie wieku XVI miasto żydowskie poszerzone zostało w kierunku południowym po ówczesny przebieg ulicy św. Wawrzyńca. Przejmowaniu kolejnych terenów towarzyszył ożywiony ruch budowlany, którego największe natężenie przypadało, jak się wydaje, na koniec lat pięćdziesiątych oraz na lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte XVI stulecia, wiążąc się może — podobnie, jak w części chrześcijańskiej — z prowadzoną na szeroką skalę odbudową po pożarze z r. 1556⁵⁵. Kolejnym impulsem do podjęcia prac budowlanych mógł być też pożar miasta żydowskiego w r. 1571⁵⁶.

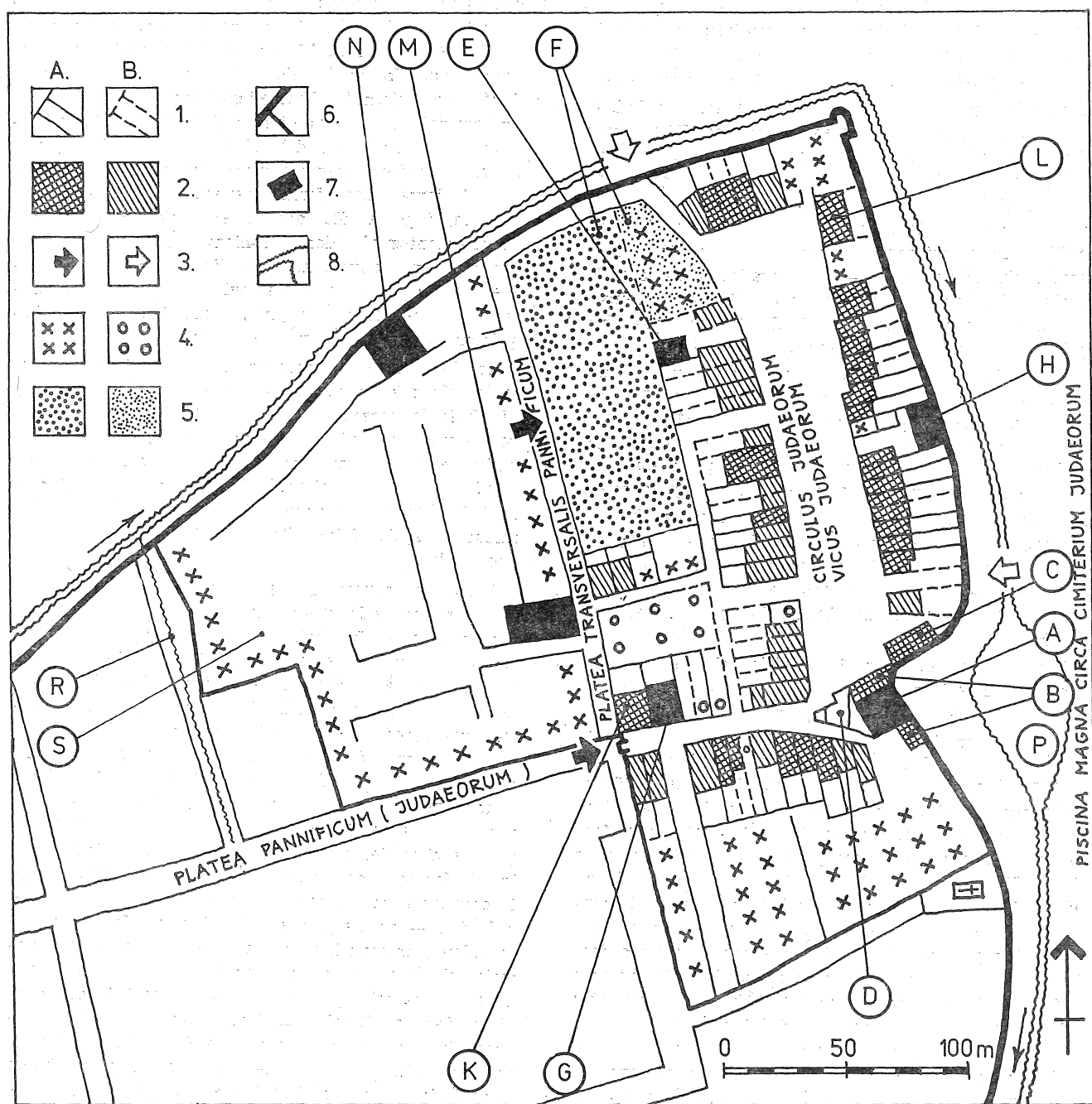
W r. 1557 — a więc zapewne w konsekwencji pożaru — przystąpiono do prac przy Starej Bóżnicy pod kierunkiem nieznanego z innych realizacji Mateusza Gucciego, należącego przypuszczalnie do bardzo licznej na terenie Kazimierza kolonii włoskich budowniczych⁵⁷. Prace ukończono w r. 1570⁵⁸. W rezultacie średniowieczny układ przestrzenny dwunawowej synagogi wzbogacony został nowożytnym detałem: filary otrzymały formę tokańskich kolumn, krzyżowo — żebrowe sklepienie wsparto na renesansowych wspornikach, bryłę budowli zwieńczyła attyka.

Nieco wcześniej, w r. 1553, ojciec słynnego rabina Mojżesza Isserlesa zwanego Remuh — Izrael Isserles — wszczął u króla Zygmunta Augusta starania o adaptację swego domu na synagogę, uzyskując zezwolenie w r. 1556. Prace podjęto przed pożarem z r. 1557, który zniszczył rozpoczętą budowlę⁵⁹. W okresie tym przy budowie pojawia się Stanisław Baranek, „mieszczanin krakowski, (...) mistrz rzemiosła murarskiego, mieszkający za Bożym Ciałem, idąc do S. Wawrzyńca”⁶⁰. W r. 1558 „(...) za ugodą, która się stała między Izraelem Żydem a między Barankiem około budowania bóżnice, strony umorzyły wszystkie pozwy, tak, iż Baranek ma drzwi i okienko do piwnic wstawić i wytynkować około bóżnice i 4 trefy do bóżnice wstawić”⁶¹. Nie wydaje się, aby rola Baranka, notowanego w źródłach kazimierskich w związku ze swymi pracami w Krakowie⁶², ograniczała się tylko do prostych robót wykończeniowych, skoro mowa jest o zaniechaniu jakichś dawnych sporów. Można natomiast przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że ten właśnie budowniczy jest autorem bóżnicy Remuh. Sytuacja tej niewielkiej synagogi wskazuje, że powstała ona nie jako adaptacja domu Izraela Isserlesa (stojącego zapewne w pierzei ulicy), lecz na zapleczu należącej doń działki. W rejonie tym istniał już wcześniej cmentarz żydowski, założony w związku z niedopuszczeniem do użytkowania wspomnianego pierwotnego, wymieniony w r. 1553 w cytowanej ugodzie. Cmentarz zajął charakterystyczne położenie, t.j. ogrody dawnego Bawołu, a więc teren wolny od zabudowy. Poszerzenie cmentarza ku dzisiejszej ul. Szerokiej wydaje się sprawą wtórną (pierwotnie należy domyślać się tam do-

mów), natomiast zasięg do dzisiejszej ul. Jakuba jest pierwotny; wymieniona tu w tekście ugody brama prowadząca do miasta żydowskiego („*in medio (...) plateae transversalis alias Przecznei, qua debet esse ingressus ad cimiterium iudaeorum Kierchow vocatum*”⁶³) zachowała się w murze cmentarnym do dzisiaj. Cmentarz rychło wypełniać poczęły renesansowe nagrobki w formie stel, sarkofagów i sarkofagów ze stelami⁶⁴. Charakterystycznym dla kultury żydowskiej typom nagrobków i symbolice (przedstawienia korony Tory, dzbanów, rąk błogosławiących, sokołów, lwów, przedmiotów kultowych — np. *besamimu*) towarzyszą formy renesansowe i manierystyczne, typowe dla ówczesnej krakowskiej rzeźby architektonicznej. Można mniemać że wśród wykonawców byli zamieszkali na Kazimierzu kamieniarze włoscy, a także miejscowi, np. związani z pracami prowadzonymi w klasztorze Kanoników Regularnych Laterańskich w 1 połowie w. XVII.

Trochę później niż obie wyżej wspomniane powstała trzecia z kolei synagoga, nazwana potem Wysoką. Nie było jej jeszcze w r. 1556, skoro Zygmunt August zezwalając na budowę bóżnicy Remuh stwierdza, że będzie to druga świątynia żydowska („*synagogam secundum eorum religionis*”), istniała natomiast już w r. 1563, kiedy jest wspomniana w sąsiedztwie „kamienicy” Żyda Feliksa⁶⁵; w r. 1597 nazywana jest „nową”⁶⁶.

Dynamicznie rozwija się też zabudowa mieszkalna. Brak spisów podatkowych nie pozwala tu — w przeciwieństwie do Kazimierza „chrześcijańskiego” — na precyzyjne uchwycenie proporcji pomiędzy zabudową murowaną a drewnianą, ani na dokładne ustalenie sytuacji wszystkich „kamienic”, nie ulega jednak wątpliwości, że do końca wieku XVI decydowały one o wyglądzie zarówno „*vicus antiquus*” (to jest dzisiejszej ul. Szerokiej), jak należącego do miasta żydowskiego odcinka ówczesnej ul. Żydowskiej. Stosunkowo najpełniejsze pojęcie mamy o zabudowie przy wschodniej pierzei dzisiejszej ul. Szerokiej, dzięki badaniom architektonicznym, przeprowadzonym i opracowanym przez M. Łukacza⁶⁷. Jak wynika z badań — w ciągu wieku XVI powstała tu zwarta zabudowa mieszkalna, sytuowana na posesjach, powstałych przez podział działek lokacyjnych (często bez przesuwania ich granic) na 2 — 3 części. Wykształcił się w ten sposób ciąg wąskofrontowych domów, których bogaty, renesansowy detal znajduje liczne odpowiedniki w ówczesnej architekturze Krakowa i Kazimierza „chrześcijańskiego”, lecz których układ przestrzenny i program funkcjonalny nie znajdują żadnych analogii w „chrześcijańskiej” części miasta. Domy te — to budowle jednopiętrowe z dość płytko posadowionymi piwnicami, wykorzystywanymi niewątpliwie do celów mieszkalnych, o czym świadczą ślady wejść wprost z ulicy, reszty tynków a nawet polichromii. Niecodzienny jest układ wnętrza tych domów, jednoosiowych, z głębokim traktem frontowym, zajęтым przez reprezentacyjne pomieszczenie i płytkim tylnym. Z nielicznymi wyjątkami — brak jest wydzielonej sieni; wogóle nie spotyka się tak typowych dla „chrześcijańskiej” części miasta izb „*na zadzi*” i przechodów na podwórze. Wszystkie pomieszczenia w piwnicach i na parterach nakryte są

3. Miasto żydowskie w okresie rozkwitu, w. XVI—1 poł. w. XVII. Oznaczenia (A — elementy trwałe i istniejące, B — elementy funkcjonujące czasowo i hipotetyczne): 1. pierzeje ulic i granice własnościowe, 2. domy murowane („kamienice”), 3. furtki, 4. rejony o przewodze zabudowy drewnianej („domy”), 5. zielen (cmentarz), 6. mur obronny Kazimierza i mur miasta żydowskiego (1627), 7. ważniejsze budowle (bóżnice), 8. ważniejsze ciekі wodne. Obiekty: A. Stara Bóżnica, część pierwotna, B. Stara Bóżnica, przybudówki z w. XVII, C. domniemana bóżnica dla kobiet, D. tzw. „ratusz żydowski”, E. bóżnica Remuh, F. cmentarz Remuh, G. bóżnica Wysoka, H. bóżnica Popera (Wolfa Bociana), K. „kamienica” Abrahama syna Jakuba (1536), potem Feliksa (1559) i „Świetlikowska” (1653), L. mykwa, M. bóżnica Izaaka, N. bóżnica szpitalna (Kupa), P. staw („piscina magna”, „stare jeziorzyssko”; w tym rejonie najstarszy cmentarz żydowski Kazimierza), R. kanał z kłasztoru Bożego Ciała (w biegu dzis. ul. Nowej), S. rejon „kamienicy” („curii”) Jordanów. Rys. Michał Kozera.

sklepieniami, rozwiązywanymi często bardzo bogato, jako kolebkowe z lunetami lub kolebkowo — krzyżowe. Bogato kształtowany jest detal renesansowy, reprezentowany m.in. przez kolumny międzyokienne. Takie rozwiązanie układów przestrzennych renesansowych żydowskich wynika zarówno z odmiennej — w stosunku do domów zamieszkałych przez chrześcijan — funkcji (brak izby „na zadzi” jest odzwierciedleniem braku warsztatów rzemieślniczych), jak z panującej w mieście żydowskim ciasnoty. Mimo słócenia zabudowy, niespotykanego w części „chrześcijańskiej”, właściciele wykazywali tu nie mniejsze ambicje estetyczne, dbając o reprezentacyjność pomieszczeń, którą podkreślały detale kamieniarskie i różnicowane formy sklepień.

Zwartą zabudowę murowaną przy dzis. ul. Szerokiej potwierdzają źródła pisane (por. rekonstrukcja il. 3). W r. 1599 w sąsiedztwie Starej Bóżnicy i wspomnianego stawu wymienione są trzy, zapewne sąsiadujące ze sobą „kamienice” Abrahama Doktora, Mojżeszowa i Jeleniowska⁶⁸. Jedyny znany spis podatkowy miasta żydowskiego, pochodzący z r. 1653, notuje największą ilość budowli murowanych przy dzisiejszych ulicach Józefa i Szerokiej⁶⁹. Ten unikalny dokument zasługuje na obszerniejsze omówienie, ponieważ na jego podstawie można — w ogólnych zarysach — rekonstruować stan ówczesnej zabudowy miasta żydowskiego, z podziałem na murowane „kamienice” oraz drewniane „domy” i „domki” (il. 3). Poborca podatkowy „w bramę Krakowską wszedłszy” (t.j. minąwszy bramę zamykającą dzisiejszą ul. Józefa przy narożniku dzisiejszej ul. Jakuba) przechodził wzdłuż należącej do miasta żydowskiego południowej pierzei ul. Józefa, mijając 11 kamienic (Marka Szklarza, dwie Izaaka Wiedeńczyka, Lewkowicza, Pieskową, Possową, Józefa szynkarza gorzałczanego, Abrahama Izraelowicza, Salomona Mersela, Mojżesza Andelsa i Spytka Salomonowicza) oraz tylko jeden „dom drewniany Dawida złotnika”. Z kolei — po wymienieniu 9 „domków” przy „przecznicy” (zapewne na terenie pomiędzy Starą Bóżnicą a cmentarzem św. Wawrzyńca) dochodził do wspomnianej bóżnicy i „ratusza”, a następnie podążał wzdłuż wschodniej pierzei dzisiejszej ul. Szerokiej, by dojść do narożnej baszty kazimierskiej⁷⁰; po drodze mijał „kamienice” Izaaka Mojżeszowicza, Mojżesza Moszela, Samuela Doktorowicza, Kożuchowskiego, Haha, „Szyje, co piwo szynkuje”, Mojżesza Izaakowicza, Łazarza Doktora, „domek przy Bóżnicy Bociana” (por. niżej), dom Janusza Pisarowicza, kamienice Salomona Włochowicza i Marka Wasarzewicza, dom Wojciecha Reyzłowicza, kamienicę Szymona Omiecińskiego, domy: Mojżesza Bakalarza, Mesła Krasnica i Jelenia Jędlowicza, kamienicę Jelenia sędziego żydowskiego oraz więzienie żydowskie. „Z tamtąd idąc” podążać mógł tylko wzdłuż krótszego, północnego boku dzisiejszej ul. Szerokiej, wymieniając kolejno „dom Marka Izelsa” oraz 5 kamienic: Jozuego Rabina, Samuela Doktora, Mojżesza Izaakowicza, Bociana i Samuela Nelcza. Tak znaczna ilość „kamienic” przy tak krótkiej pierzei dowodzi, że uważany za „pałac” dom przy ul. Szerokiej 2 — to w istocie budowla powstała przez wtórne połączenie ze sobą domów renesansowych, zapewne

trzech środkowych „kamienic” spośród wyżej wymienionych, podczas gdy pierwsza i piąta odpowiadałyby sytuacji dzisiejszych domów przy ul. Szerokiej 3 i 1. Następnie poborca, „minąwszy przecznicę, w której domków 6” (byłby to północny wylot ul. Szerokiej, wiodący do furtki w murze obronnym), zwracał wzdłuż zachodniej pierzei ul. Szerokiej i północnej ul. Józefa (o czym świadczy końcowa wzmianka o bóżnicy Wysokiej i „bramie Krakowskiej”); wymieniono tu kolejno domy Kurników, Chromego i Jelenia Idelsa, „kamienicę do bóżnicy nowej należącą i bóżnicę samą (niewątpliwie Remuh), kamienice Jana Krasnika, Dawida Fixela, Jana Chęcińskiego i Aarona Żmigrodzkiego, domy Łazarza rzeźnika i Ferensa Smolera, kamienice Jelenia Łazarzowicza, Abrysa Celnika, Janasa złotnika, dwie Dawida Zyzela, Jozuego Kożuchowskiego, Kantorowicza, Wolfa Mendla, Cukiernikową, kolejną Jozuego Kożuchowskiego, Wygderowicza, rabina Noty, Łazarza Fixola, Salomona Gaby, Izaaka Andelsa, Łazarza Łayblowicza, bóżnicę Wysoką oraz „kamienicę Swietlikowską przy bramie Kazimierskiej” (identyczną — jak wynika z kontekstu — ze wspomnianą wyżej Felixowską). Dalszy ciąg spisu — wymieniając głównie drewniane „domy” — dotyczy już terenów przyłączonych do miasta żydowskiego w r. 1608. Jak wynika z przedstawionej analizy — w r. 1653 na terenie miasta żydowskiego sprzed r. 1608 znajdowały się 52 „kamienice” i tylko 32 „domy”, spośród których zresztą połowa (15) stała przy bocznych uliczkach. Tak znaczna ilość „kamienic” w granicach miasta żydowskiego sprzed r. 1608, wobec dominacji zabudowy drewnianej na terenach przyłączonych w r. 1608 (por. il. 3) zdaje się świadczyć, że większość murowanych domów mieszkalnych powstała przed wiekiem XVII, najpóźniej na przełomie w. XVI/XVII. Duża ilość domów odpowiada ściśnieniu zabudowy i znajduje potwierdzenie w cytowanych badaniach architektonicznych wschodniej pierzei ul. Szerokiej. Ilość ta tylko pozornie pozostaje w sprzeczności z planami z w. XVIII/XIX, bowiem rejestrują one późniejsze scalenia sąsiadujących ze sobą domów.

Przyjęcie przez Żydów terenów położonych po południowej stronie dzisiejszej ul. Józefa spowodowało rychło wykształcenie się w pierzei ulicy zwartej zabudowy renesansowej. Wykształcił się wówczas (po r. 1553) charakterystyczny, lejkowaty wylot ulicy ku Starej Bóżnicy, znany z przekazów archiwalnych i zasadniczo zachowany do fatalnych wyburzeń z sześćdziesiątych lat w. XX. Zlokalizowane tu „kamienice” powstały tu na terenach wcześniej niezabudowanych, w obrębie dawnego „nawisla” Bawołu oraz zapleczy orientowanych ku niemu działek siedliskowych. Wspomniane domy, znane z ikonografii⁷¹, miały bogaty wystrój renesansowy, o czym świadczą ocalone relikty (detale lapidarialne przechowywane w Starej Bóżnicy i w bóżnicy Wysokiej).

Do najokazalszych budowli miasta żydowskiego w 2 połowie w. XVI należała „kamienica” wileńskiego mincerza królewskiego, Żyda Felixa⁷², identyczna ze wspomnianą, budowaną przez Włochów w r. 1536 przy dzisiejszej ul. Józefa 36. W r. 1559 działał tu kolejny Włoch — murator Tomasz „Italus”, identyczny może z wielokrotnie notowanym w źródłach kazi-

mierskich Tomaszem Morosi (względnie Moroso), murując „sklep, latarnię i altanę”, a więc sklepione pomieszczenie oraz świetlik nad klatką schodową⁷⁸. Jego krewnym mógł być Antonio Moroso, pracujący wraz z Tomaszem dla Żydów kazimierskich w r. 1560, znany też z działalności przy budowie sklepienia kazimierskiego kościoła Augustianów p.w. św. Katarzyny w r. 1562⁷⁴.

OSTATNIE POSZERZENIE MIASTA ŻYDOWSKIEGO (1608) I JEGO ROZWÓJ W 1 POŁOWIE WIEKU XVII

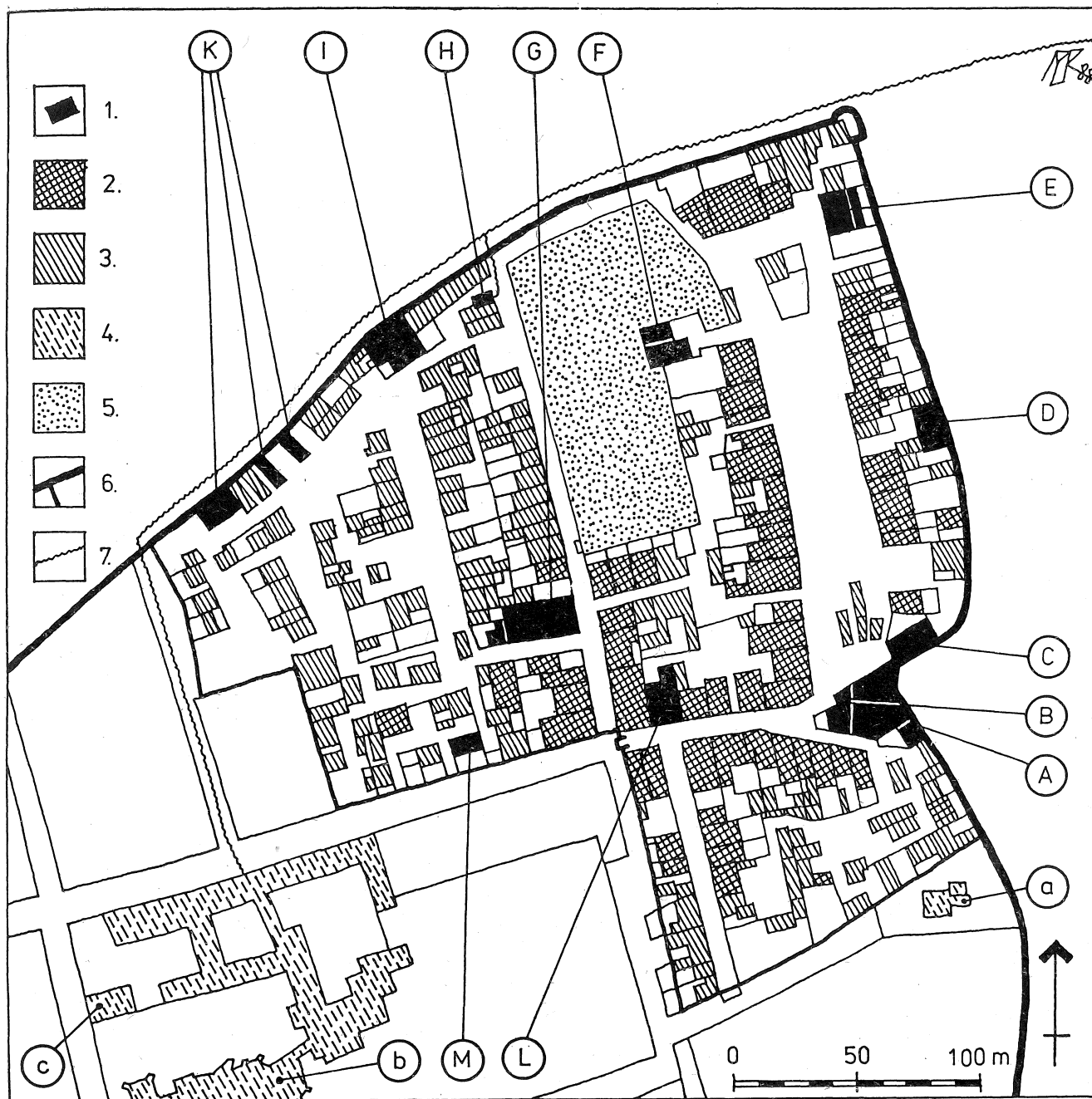
Pierwsza połowa wieku XVII — to schyłek świetności Kazimierza. Wzrost ludności żydowskiej, przy wyraźnie już dostrzegalnym zbiednieniu Kazimierza „chrześcijańskiego”, doprowadza do kolejnego poszerzenia granic miasta, które w rezultacie wydatnie powiększyło swą powierzchnię, osiągając granice znane z planów archiwalnych z końca w. XVIII (il. 2-4). Granice te zostały w omawianym okresie utrwalone przez mur, którym zastąpiono dawny parkan drewniany. W murze tym znajdowała się jedna tylko brama, położona przy narożniku dzisiejszych ulic Józefa i Jakuba, a więc w miejscu dawnej „*porta antiqua judaeorum*”. Budowę muru w rejonie cmentarza kościoła św. Wawrzyńca prowadzono w r. 1627 z inicjatywy prepozyta konwentu Kanoników Regularnych Laterańskich ks. Marcina Kłoczyńskiego, jak stwierdza kronikarz klasztoru, by „usunąć przychyny zgiełku, jaki się zwykł czynić na widok Żydów przez mniej rozważnych, z wielkim niebezpieczeństwem nie tylko dla Żydów, ale i dla chrześcijan”⁷⁵.

Już 22 listopada 1607 r. nastąpiło ogłoszenie „układu w sprawie rozszerzenia miasta żydowskiego” dokonane „przez szkolnika we trzech bóżnicach, dotyczące włączenia „domów y pustych placów, które są miasta kazimierskiego, także y dworca Jego Mości Pana Jordanowskiego ze wszystkimi do niego przynależnościami, począwszy od bramy Glinianej”⁷⁶ aż do miasta żydowskiego”⁷⁷. Według wypisów archiwalnych nieocenionego Żegoty Paulego przedmiotem ugody były działki t.zw. „Niziołkowskie” z kilkoma domkami drewnianymi, jedna posiadłość kazimierskiego szpitala ubogich p.w. św. Leonarda⁷⁸ oraz trzy działki „Rurmistrzowskie” (to jest należące do specjalistów troszczących się o zaopatrzenie Krakowa w wodę) wraz z zapleciami; teren ten rozciągał się od wspomnianego wyżej domu „Felixowskiego” (po stronie wschodniej) po dom „Crosakowski”⁷⁹, odpowiadający wschodniej części dzisiejszej posesji przy ul. Józefa 22 (po stronie zachodniej). W rezultacie do miasta żydowskiego włączono zabudowę po północnej stronie dzisiejszej ul. Józefa (z usytuowanymi w pierzei domami w rejonie dzisiejszych nr 24 — 24) i po zachodniej stronie dzisiejszej ul. Jakuba, wraz z rejonem dzisiejszego pl. Nowego i dzisiejszej ul. Kupa. Bezpośrednio po zawarciu ugody między gminą żydowską a radą kazimierską — doszło do pierwszych transakcji; m. in. w r. 1608 mieszczanin Jan Grządziel sprzedaje Żydom Mojżeszowi i Jakubowi

Kalahore Doktorowiczom dwa domy drewniane z sadem i ogrodem, położone „*ad moenia versus plateam Judaeorum antiquam contiguas curiae Domini Achatii Jordan*”⁸⁰.

Określenie sytuacji owego dworu Jordanów, przejętego przez Żydów w r. 1608, jest kluczowym problemem dla właściwej interpretacji faz rozwojowych miasta żydowskiego. „*Curia generosi Achatii Jordan de Zakliczyn*”, wzmiankowana po raz pierwszy w r. 1527⁸¹, reprezentowała typ okazałego pałacu miejskiego, przypominającego może gotycko — renesansowe domy kapitulne przy ul. Kanoniczej w Krakowie. Według świadectwa Stefana Ranatowicza, działającego w 2 połowie w. XVII kronikarza kazimierskich Kanoników Regularnych Laterańskich, „była kamienica Pana Jordana na kształt kościoła murowana, z placem niemalym i z sadem”, który sięgał aż do miejskiego muru obronnego nad Starą Wisłą⁸². Ilość przekazów dotyczących dworu Jordanów jest tak znaczna, że jego ogólna sytuacja nie może budzić wątpliwości. Spisy podatkowe od połowy w. XVI do w. XVII wymieniają „kamienicę Jordanowską” pomiędzy wyliczaną od zachodu ku wschodowi zabudową przy północnej pierzei ówczesnej ulicy Żydowskiej (dzisiejszej Józefa), przeważnie bezpośrednio po domu identyfikowanym z dzisiejszym przy ul. Józefa 20, przy czym bardzo precyzyjny spis z r. 1673 wspomina „*domus lapidea Jordan, która w Żydy weszła*” jako pierwszy obiekt spośród położonych „*po drugiej stronie kanału*”⁸³. Sytuację owego kanału, spływającego z klasztoru kanoników regularnych pod murem obronnym ku Wiśle, oraz związanej z nim ulicy (dzisiejszej Nowej) potwierdzają liczne wzmianki z w. XVII⁸⁴, dokładne opisy z końca w. XVIII⁸⁵ i szczegółowe plany z początku w. XIX⁸⁶. Jak wynika z tych materiałów — dwór Jordanów znajdował się na zapleczach zabudowy stojącej w północnej pierzei ul. Józefa, zaś dochodziło się doń wspomnianą uliczką biegnącą przy kanale. Dwór ten stał zatem w rejonie dzisiejszego placu Nowego, może w jego południowej pierzei, w miejscu dzisiejszego domu nr 3, wspomniany zaś ogród opierał się o odcinek muru obronnego, pokrywający się z obecną północną pierzeją placu.

Wbrew tezie Bałabana, jakoby tereny przyłączone do miasta żydowskiego w r. 1608 zostały zabudowane okazałymi domami murowanymi przez zamożnych Żydów, należy stwierdzić, że wśród powstającej tu zabudowy żydowskiej zdecydowanie dominowały domy drewniane, zamieszkałe przez ludność uboższą, podczas gdy zamożniejsi mieszkańcy pozostawali w swych dotychczasowych, murowanych „kamienicach”. Do wniosku takiego upoważnia zarówno analiza zachowanej i znanej z archiwalnych przekazów planistycznych zabudowy, jak ówczesne przekazy pisane a w ich liczbie wspomniany spis podatkowy z r. 1653, wymieniający w tym rejonie, to jest „*Za Drzewianą Bramą na Nowym Placu*”, aż 73 „*domy*” i tylko 12 „*kamienic*” (wśród tych ostatnich znalazła się także „*kamienica Jordanowska*” z 14 „*domkami*”). Zespół ten określono wówczas jako „*zapowietrzony*”, co zapewne stało się przyczyną jego późniejszego upadku i zaniku. Wspomniana nazwa „*Nowego Placu*”, a początkowo częściej „*nowych sied-*

4. Miasto żydowskie w okresie upadku, 2 poł. w. XVII — w. XVIII. Oznaczenia: 1. ważniejsze obiekty, 2. zabudowa murowana (stan z końca w. XVIII), 3. zabudowa drewniana (stan z końca w. XVIII), 4. ważniejsze obiekty poza miastem żydowskim, 5. zieleń (cmentarz Remuh), 6. mur obronny Kazimierza i mur miasta żydowskiego, 7. ważniejsze ciekі (kanały). Obiekty: A. Stara Bóżnica, B. tzw. „ratusz żydowski”, C. domniemana bóżnica dla kobiet, potem szkoła, D. bóżnica Popera (Wolfa Bociana), E. mykwa, F. bóżnica Remuh, G. bóżnica Izaaka, H. rzeźnia, I. bóżnica szpitalna (Kupa), K. szpital, L. bóżnica Wysoka, M. szkoła. Ważniejsze obiekty poza miastem żydowskim: a. kościół św. Wawrzyńca, b. kościół Bożego Ciała, c. szkoła parafialna („nowa”) z klasztorem Kanoników Regularnych Laterańskich. Rys. Michał Kozera.

lisk żydowskich, pojawia się stale po ugodzie z r. 1608 dla określenia uzyskanych wówczas przez Żydów terenów. Spośród wspomnianych 12 „kamienic” — większość stała zapewne w północnej pierzei dzisiejszej ul. Józefa. Pomiędzy zapleciami tej zabudowy a murem obronnym — domy żydowskie zajęły tereny uprzednio słabo zagospodarowane, skoro na ich temat brak jest danych we wcześniejszych spisach podatkowych. Znaczne potrzeby budowlane Żydów — przy nadal szczupłym, mimo poszerzenia miasta, stanie posiadania — spowodowały tu destrukcję średniowiecznego układu urbanistycznego. Napór zabudowy spowodował nawet zatarcie sieci ulicznej, z utrzymaniem jedynie ogólnej sytuacji dzisiejszych ulic Kupa i Estery — co widać wyraźnie na planach z w. XVIII/XIX.

W przeciwieństwie do murowanej zabudowy mieszkalnej — 1 połowa wieku XVII przyniosła dalszy rozwój architektury synagogalnej. Zachodzi tu ciekawa zbieżność pomiędzy Kazimierzem żydowskim a „chrześcijańskim”, gdzie w tym samym czasie wyraźnym objawem stagnacji, a nawet upadku miasta, towarzyszy rozwój architektury kościelnej. I tak w r. 1620 z fundacji zamożnego Żyda Wolfa Popera zwanego Bocianem powstała synagoga Popera, usytuowana na zapleczach zabudowy po wschodniej stronie dzisiejszej ul. Szerokiej, przybudowana do muru obronnego. Znacznie okazałszą formę i większe rozmiary zyskała synagoga, ufundowana już w obrębie „vicus novus judaeorum” przez Izaaka Jakubowicza. Mimo uzyskania zezwolenia Króla Władysława IV w r. 1638 — w latach 1639 — 1640 budowa została wstrzymana wskutek protestów biskupa krakowskiego Jakuba Zadzika i wspomnianego prepozyta Kanoników Regularnych, Kłoczyńskiego; prace doprowadzono do końca w r. 1644⁸⁷. W rezultacie powstała największa spośród kazimierskich synagoga Izaaka, z okazałą męską salą modlitewną oraz — od zachodu — z emporą dla kobiet ponad przedsionkiem, otwartą ku głównemu wnętrzu przez piękną loggię kolumnowo — arkadową. Sklepienia pokryte zostały przez charakterystyczne dla ówczesnej architektury krakowskiej geometryczne sztukaterie. Podobny, skromny detal architektoniczny, otrzymała dobudowana wówczas przy Starej Bożnicy sala dla kobiet. W zbliżonym okresie powstała bóżnica Szpitalna (określana tak w źródłach m.in. z lat 1657 i 1663⁸⁸), przybudowana do muru obronnego Kazimierza przy „vicus novus judaeorum” i sąsiadująca z żydowskim szpitalem — przytułkiem dla ubogich. Jako fundacja kahału — określana też była mianem Kupa, oznaczającym kiesę; datek na jej budowę notowany jest w r. 1643⁸⁹.

MIASTO ŻYDOWSKIE W OKRESIE UPADKU KAZIMIERZA (2 POŁ. W. XVII — W. XVIII)

Najazd szwedzki z lat 1655—1657 zapoczątkował głęboki upadek Kazimierza, pogłębiony na początku w. XVIII przez zniszczenia z okresu Wojny Północnej i w r. 1768 podczas Konfederacji Barskiej. W przeciwieństwie do chrześcijańskiej części Kazi-

mierza, gdzie na podstawie źródeł pisanych prześledzić można losy każdego domu, stopień zniszczenia miasta żydowskiego w czasie najazdu szwedzkiego jest trudny do określenia. Opierając się na interpretacji Bałabana, który analizował ten problem dość pobieżnie, należy przyjąć, że zburzeniu względnie zniszczeniu uległo około 60 domów, co, biorąc pod uwagę przewagę zabudowy drewnianej nad murowaną, a także znacznie wyższy procent zniszczeń Kazimierza „chrześcijańskiego”, jest zapewne liczbą zaniżoną⁹⁰. Zdeastrowane zostały też bóżnice — Stara z siedzibą kahału oraz Izaaka. Prawdopodobnie gruz z rozbieranych przez najeźdźcę domów żydowskich wykorzystywany był przy sypaniu szanów polowych, którymi Szwedzi osłoniли średniowieczne fortyfikacje Kazimierza od strony wschodniej (a więc przy mieście żydowskim) i południowej⁹².

W rezultacie wspomnianych zniszczeń, a także nękać miasto kontrybucji wojskowych, pożarów, zaraz i tumultów — działalność budowlana tego okresu srowadza się do niezbędnych remontów oraz do wykorzystywania ostatnich skrawków wolnego terenu przez dostawianie kolejnych domów drewnianych na zapleczach dawnych działek siedliskowych. Wy-mownym dokumentem stanu zagospodarowania miasta żydowskiego u schyłku omawianego okresu są archiwalne plany Krakowa, zwłaszcza Kołłątajowski i Mosano-Chavanne’a z końca w. XVIII wraz z planem tzw. Senackim i planami regulacyjnymi z początku w. XIX. O ile układ urbanistyczny w rejonie dzisiejszych ulic Szerokiej i Józefa utrzymuje się bez większych przekształceń dzięki przewadze zwartej zabudowy murowanej, o tyle tereny włączone do miasta żydowskiego w r. 1608 zostają objęte żywiołowym rozwojem zabudowy drewnianej, która coraz bardziej zaciera pierwotne, lokacyjne zagospodarowanie tej części miasta. Nastąpił całkowity niemal rozpad struktury działek siedliskowych: ich zaplecza uległy całkowitej zabudowie przez przylegające do siebie drewniane domy, dostępne przez wąskie przejścia, pozostawione w rejonie dawnych granic własnościowych. Prawdopodobnie jednak nawet tak intensywne zagospodarowanie terenu nie mogło pomieścić całej ludności miasta żydowskiego (3.488 mieszkańców w r. 1765⁹³), toteż charakterystycznym zjawiskiem stało się nadbudowywanie domów; jakby wynikało z późniejszych przekazów ikonograficznych — kilkupiętrowe domy drewniane nie należały do rzadkości⁹⁴.

INTEGRACJA MIASTA ŻYDOWSKIEGO W RAMACH KAZIMIERZA JAKO DZIELNICY KRAKOWA NA PRZEŁOMIE W. XVIII/XIX

Próby przewycięzania kryzysu miast w Polsce, mające swój piękny wyraz w działalności Komisji Dobrego Porządku, znalazły swe odzwierciedlenie również na Kazimierzu, w postaci walki o zniesienie jego anachronicznej odrębności i przyłączenie do Krakowa. Jednocześnie, zarówno krytyczna sytuacja ekonomiczna „chrześcijańskiego” Kazimierza, będącego w końcu w. XVIII już niemal tylko wielkim

gruzowiskiem, jak właściwy epoce Oświecenia duch tolerancji, doprowadziły do pierwszych prób przełamania wielowiekowej izolacji społeczności chrześcijańskiej i żydowskiej. W r. 1782 król Stanisław August, akceptując wcześniejsze postanowienie władz Kazimierza, stwierdza: „*Ponieważ miasto w mizernym teraz stanie zostaje i wiele pustych placów i rozwalin stoi, tak, iż ledwie ósma część miasta dotychczas zaledwie osiadła i w kamienicach nie ma kto mieszkać; więc pozwala się wszystkim w okręgu samych murów kazimierskich posesje mającym, najmować mieszkania Żydom dobrze się mającym, lub tychże Żydów w służbę do szynków przyjąć*”⁹⁵. Proces osiedlania się Żydów poza miastem żydowskim, głównie przy „chrześcijańskiej” części ówczesnej ul. Żydowskiej, przebiegał bardzo szybko aż do r. 1799, kiedy to władze austriackie rozpoczęły akcję przesiedlania Żydów z powrotem na teren kazimierskiego miasta żydowskiego (tzw. „rumacja”)⁹⁶.

W okresie pierwszej okupacji austriackiej władze budowlane, bazując w dużej mierze na dorobku Komisji Dobrego Porządku z czasów przedrozbiorowych, prowadzą liczne akcje porządkowe, dotyczące także szczególnie wówczas zaniedbanego miasta żydowskiego⁹⁷. W okresie tym — około roku 1800 — w wyniku zamykania przez władze austriackie historycznych cmentarzy położonych w sąsiedztwie zabudowy mieszkalnej (dotyczyło to również cmentarza Remuh) — utworzony został nowy cmentarz żydowski, zlokalizowany wśród ówczesnych pól kazimierskich, na gruncie należącym uprzednio do folwarku augustiańskiego. Pierwotna kompozycja, zaznaczona na planie Senackim, to założenie na rzucie kwadratu, z domem przedpogrzebowym akcentującym środkową oś. Cmentarz ten był kilkakrotnie poszerzany (m.in. w latach 1836 i 1842, z przejmowaniem kolejnych gruntów augustiańskich⁹⁸). W r. 1806 powstał pierwszy, szczegółowy plan „upiększenia” miasta żydowskiego, autorstwa profesora budownictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, Ignacego Chłambreza. Zakładał on uporządkowanie chaotycznej zabudowy z wytyczeniem działek siedliskowych przy dzisiejszych ulicach Estery, Kupa i Jakuba, w nawiązaniu do zatartej, średniowiecznej sieci ulicznej. Przewidziano też porządkowanie rejonu pl. Nowego oraz terenu pomiędzy zapleciami zabudowy po południowej stronie ul. Józefa, tj. rejonu dzisiejszego pl. Bawół⁹⁹.

Złagodzenie przepisów dla Żydów przypada dopiero na czasy Księstwa Warszawskiego, kiedy to w r. 1812 zyskali oni prawo osiedlania się na terenie całego Kazimierza, zaś inteligencja — na terenie całego Krakowa. Od tego okresu potęguje się gwałtowna ekspansja Żydów, stłoczonych dotąd w obrębie murów swego „miasta”, na słabo jeszcze wówczas — po zniszczeniach z poprzednich stuleci — zabudowane tereny Kazimierza „chrześcijańskiego”; lokatorzy żydowscy pojawiają się nawet (już od r. 1813) w budynkach klasztoru Kanoników Regularnych przy dzisiejszej ul. Józefa¹⁰⁰. U progu istnienia Wolnego Miasta Krakowa, w r. 1815, w „chrześcijańskiej” części Kazimierza (bez Stradomia) mieszka 1.351 chrześcijan i 1.373 Żydów, zaś w dawnym „mieście” żydowskim 3.452 Żydów i 2 chrześcijan¹⁰¹. Przyjęty z r. 1818 statut miasta żydowskiego potwierdza zasadnicze

ustalenia z r. 1812: Żydzi mają prawo mieszkać na całym Kazimierzu z wyjątkiem ówczesnej ul. Wiślanej (dzisiejszej Gazowej), zaś bogaci kupcy mogą nabywać domy w całym Krakowie¹⁰². W r. 1822 Senat Wolnego Miasta Krakowa podejmuje symboliczną niemal decyzję o zburzeniu murów dawnego miasta żydowskiego¹⁰³. I chociaż do pełnego równouprawnienia Żydów dochodzi dopiero w r. 1868, zaś pojęcie miasta żydowskiego nadal pojawia się w oficjalnych dokumentach (por. „*Plan do regulowania i upiększenia Miasta Żydowskiego pod Krakowem*” z ok. r. 1835¹⁰⁴, powtarzający zasadnicze ustalenia planu Chłambreza), to jednak od tego okresu dawne miasto żydowskie jako jednostka organizacyjna i terytorialna przestaje istnieć. Następuje niezwykle intensywny rozwój żydowskiej społeczności, trwający aż do okupacji hitlerowskiej, obejmującej stopniowo cały Kazimierz — jako dzielnicę Krakowa. Są to jednak problemy wymagające już odrębnego artykułu, związane — w sensie urbanistycznym i architektonicznym — z realizacją „planów upiększenia Kazimierza” z lat 1833 i 1844, a także z wielkimi regulacjami z czasów autonomii galicyjskiej i ich późniejszymi konsekwencjami. Realizacje te doprowadzają do niemal pełnego, urbanistycznego i architektonicznego zintegrowania dawnego miasta żydowskiego z dawnym Kazimierzem „chrześcijańskim”, zaś całości Kazimierza z Krakowem. Historyczne tradycje miasta żydowskiego, uchodzące stopniowo z codziennej rzeczywistości, długo żyły jednak w świadomości mieszkańców, odzywając się zwłaszcza w chwilach zagrożeń. Przykładem, pochodzącym z końcowego okresu istnienia Wolnego Miasta Krakowa, może być tutaj reakcja na przewidywane w planach urbanistycznych przebiecie nowej ulicy w poprzek historycznego cmentarza Remuh, prostopadłe do ulic Szerokiej i Jakuba; w pięknym memoriale, skierowanym do władz Wolnego Miasta w r. 1845, rabin kazimierski potrafi doraźnym koncepcjom planistycznym przeciwstawić świętość tradycji i historii oraz świadectwo przywilejów, wystawianych niegdyś Żydom przez królów polskich¹⁰⁵. Argumenty te zostały docenione i cmentarz ocalał, pozostając do dziś — wraz z innymi pamiątkami dawnego miasta żydowskiego — dokumentem bogatej historii Żydów krakowskiego Kazimierza.

P R Z Y P I S Y

¹ M. Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304—1868)*, t. I—II, Kraków 1931, 1936; por. również: tenże, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, Kraków 1935.

² S. Świszczowski, *Miasto żydowskie na Kazimierzu*, Biuletyn Krakowski II, 1960; por. także: tenże, *Miasto Kazimierz pod Krakowem*, Kraków 1981.

³ T. Żychiewicz, *Bóżnica R'emuh, dokumentacja naukowo-historyczna*, mps, PKZ Kraków 1953; L. Ludwikowski, *Stara Bóżnica*, Biuletyn Krakowski II, 1960; K. Radwański, *Odkrycie renesansowych i barokowych nagrobków na cmentarzu*

R'emuh w Krakowie, tamże; I. Rejduch-Samkowa, *Stara Bóżnica na Kazimierzu w Krakowie*, Biuletyn Historii Sztuki XXXIX, 1977; Z. Lewicka-Depta, *hasła do Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce — miasto Kraków (bóżnice kazimierskie)*, mps, Instytut Sztuki PAN, Warszawa.

⁴ B. Krasnowolski, *Kazimierz ze Stradomem, studium historyczno-urbanistyczne*, mps, PKZ Kraków 1982—1985. Autor gorąco dziękuje Państwu Marii i Kazimierzowi Piechotkom za cenne uwagi oraz za zachętę do napisania niniejszego artykułu.

⁵ Za przeprowadzenie kwerend autor dziękuje Paniom Aldonie Sudackiej, Lucynie Sularzyskiej i Genowefie Zań-Ograbek oraz Panu Waldemarowi Komorowskiemu, a za opracowanie graficzne Panu Michałowi Kozerze.

⁶ *Teki Zegoty Paulego* (wypisy archiwalne i oryginalne dokumenty w Bibliotece Jagiellońskiej): sygn. rkp 5357/II, t. 7: 1) Acta consularia casimiriensia, 2) Acta scabinalia casimiriensia; t. 8: 1) wypisy dotyczące miasta Kazimierza, 2) wypisy dotyczące Żydów na Kazimierzu; sygn. rkps 5371, Notatki do historii Żydów w Polsce; sygn. 5469/IV, t. 9, Casimiriensia, akta miejskie; t. 10 Żydzi w Krakowie i na Kazimierzu. Cyt. dalej: BJ, rkp ...

⁷ Najistotniejsze znaczenie spośród planów Krakowa mają: plan t.zw. Szwedzki, 1702, Krigsarkivet, Sztokholm (fotokopia: Archiwum Państwowe m. Krakowa — cyt. dalej APmK — Zbiory kartograficzne — cyt. dalej Z. krat. — sygn. Kraków I-2; plan t.zw. Kołłątajowski, 1785, Muzeum Historyczne m. Krakowa, sygn. 2104/VIII) publ.: K. Odlanicki-Poczobutt, Z. Traczewska-Białek, Plan Kołłątajowski źródłem informacji o Krakowie, Rocznik Krakowski XLVIII, 1977: plan Mosano — Chavanne'a, 1796, APmK, Zb. kart., sygn. Kraków II-10; plan t.zw. Senacki, 1802—1808, APmK, Zb. kart sygn. Kraków Ia-2, kopie tamże, sygn. I-7, I-8, oryginał tamże, sygn. I-6 (publ.: H. Münch, Plan miasta Krakowa Ignacego Enderle z lat (1802—1805) 1807—1808, tak zwany Senacki, Kraków 1959); Plan katastralny, 1848, Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich, sygn. T/122/12; plan Wojciecha Konarzewskiego, 1878, APmK, Z. kart., sygn. Kraków I-11; Plan „upiększenia” Kazimierza, 1844, APmK, sygn. „za murami” 16. Większość planów regulacyjnych — szczegółowych znajduje się w oddziale APmK na Wawelu, teki WMK VI, VI, VII, XII, XX, XX, XXIII.

⁸ *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski* t. II, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1886, nr 365.

⁹ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków 1975, s. 162.

¹⁰ Argumenty na rzecz takiego zasięgu placu znajdujemy w późniejszych przekazach źródłowych, z których wynika, że aż do przejęcia tego terenu przez Żydów w latach 1553—1554 nie był on zabudowany (por. niżej, s. 11).

¹¹ Po osadzeniu Żydów ulica ta określana jest jako „platea transversalis judaeorum” (w latach 1525, 1528), „platea transversalis, qua od Judeos itur (1540), „ulica przeczna Żydowska” (1562); BJ, rkp 5357/II, t. 7, k. 24v, 25, 40, 125.

¹² *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa*, wyd. F. Piekosiński, t. I (1507—1585), Kraków 1885, nr 950, 965; BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 55v.

¹³ Projekt ostatecznej likwidacji pozostałości stawu pochodzi z r. 1872; APmK, teka VII, sygn. 14.

¹⁴ Po lokacji Krakowa (1257) w otoczeniu miasta powstało szereg tego typu układów wiejskich; do najciekawszych należą lokowane w r. 1292 Bronowice Małe; por. Z. Beierdorf, M. M. Kornecki, B. Krasnowolski, *Bronowice Małe jako przykład historycznej i konserwatorskiej problematyki wsi podkrakowskiej*, Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN XVII, Kraków 1983.

¹⁵ *Monumenta Poloniae Vaticana*, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913, t. I, s. 115, 185.

¹⁶ J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, t. III, wyd. Kraków 1864, s. 141.

¹⁷ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*, wyd. F. Piekosiński t. I, Kraków 1874, s. 105, nr 79.

¹⁸ *Kodeks dyplomatyczny m. Krakowa*, wyd. F. Piekosiński, t. I, Kraków 1879, s. 19—21, nr 18.

¹⁹ E. Stamm, *Staropolskie wagi i miary*, Warszawa 1938, s. 50—51; por. także: T. Zagrodzki, *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, Studia Wczesnośredniowieczne V, zesz. 1, s. 39, 42.

²⁰ *Prawa i przywileje*, t. I, s. 271, nr 209; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (cyt. dalej AGAD), dz. XVIII, sygn. 18, s. 110v (ilustracja z r. 1596); tamże, sygn. 24 (ilustracja z r. 1662), APmK, sygn. K-839, k. 103; *Kronika krakowska*, 1796—1848, wyd. K. Bąkowski, cz. II, Biblioteka Krakowska XXX, 1906, s. 90.

²¹ Otoczyła ona Kazimierz od wschodu i częściowo od północy; z pozostałych stron miasto zabezpieczały koryta Wisły. Profil fosy odkryty w toku badań archeologicznych (E. Zaitz, *Informator Archeologiczny, Badania w 1973 r.*, Warszawa 1974; dokumentacja z badań w Muzeum Archeologicznym w Krakowie) wskazuje że była ona wymierzona w miarach sznurowych (odległość od muru i szerokość po ok. 1/4 sznura).

²² Por. J. Dąbrowski, *Czy uniwersytet kazimierzowski działał na Kazimierzu*, Roczniki Biblioteki PAN w Krakowie V, r. 1959, Wrocław 1961.

²³ Por. F. Sikora, *O fundacji kartuskiej Jana Długosza*, Kwartalnik Historyczny LXXX, 1973, nr 4.

²⁴ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 14.

²⁵ Bałaban, *Historia*, t. I, s. 72.

²⁶ Datę tę podają XVI-wieczne kroniki (por. M. Miechowita, *Chronica Polonorum*, Cracoviae 1521); Bałaban, *Historia*, t. I, s. 64 przyjmuje rok 1495.

²⁷ APmK. Zbiór dokumentów depozytowych, nr 416.

²⁸ Określenie to jest stosowane w ugodach dotyczących poszerzenia miasta żydowskiego w latach 1553—1554; por. *Dyplomatariusz dotyczący Żydów w Polsce na źródłach archiwalnych osnuty, 1388—1792*, opr. M. Bersohn, Warszawa 1910, s. 52, nr 34.

²⁹ Jak wyżej.

³⁰ Por. W. Konieczna, *Początki Kazimierza (do r. 1419)*, Biblioteka Krakowska XCIV, 1938, s. 26; wcześniej występowała nazwa „platea Textorum” (*Księgi radzieckie kazimierskie 1369 do 1381 i 1385 do 1402*, wyd. A. Chmiel, Kraków 1932, s. 182, 204).

³¹ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 119.

³² Por. przypis 26.

³³ M. Kromer, *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, wyd. I Bazylea 1555; M. Bielski, *Kronika polska*, wyd. Sanok 1856.

³⁴ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 125.

³⁵ Z analizy spisów podatkowych z w. XVI i XVII wynika, że domy „przybyłowskie” znajdowały się po północnej stronie ówczesnej ul. Żydowskiej, na terenie przejętym w r. 1608 przez miasto żydowskie, a więc między dzisiejszymi posesjami przy ul. Józefa 22 a 34.

³⁶ W źródłach kazimierskich zachowały się liczne przekazy dotyczące obowiązków Żydów w zakresie napraw muru, z usuwania zniszczeń, dokonywanych przez przebijanie furtek i kanałów oraz opłat za prawo przybudowywania domów do muru. W r. 1609 Żydzi zostali zobowiązani do remontu narożnej, północno-wschodniej baszty kazimierskiej; w r. 1615 mają ją „zmurować (...) bądź jako pierwszej bywała, albo (...)wyższą”, wzamian za co mogą w niej mieszkać (Bałaban, *Historia*, t. I, s. 200—201; BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 79).

³⁷ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 31v.

³⁸ Bałaban, *Historia*, t. I, s. 100—101, 110—111.

³⁹ Wspomniano wówczas jakiś dom, położony na terenie Blechów (tak nazywano tereny przedmiejskie po północnej i wschodniej stronie murów obronnych), pomiędzy fosą miejską a mostem usytuowanym „ex

opposito cemiterii Judaeorum"; BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 24v.

⁴⁰ *Prawa i przywileje*, t. I, s. 950, 965.

⁴¹ Furtka ta wymieniona jest w ugodzie z r. 1553. por. niżej, przypis 42.

⁴² *Dyplomatariusz*, s. 52—58, nr 62; *Prawa i przywileje*, t. I, s. 219—221, nr 158; BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 215v.

⁴³ Por. rysunki Józefa Brodowskiego z r. 1833 (Muzeum Historyczne m. Krakowa, sygn. 216(VIII) i Wincentego Kieślińskiego z r. 1837 (Ossolineum, Wrocław, dz. graf., nr I ZW 5828).

⁴⁴ Autor dziękuje Panom mgr inż. arch. Markowi Łukaczowi i mgr inż. arch. Michałowi Kozarze za udostępnienie wyników badań. Zostały one częściowo opracowane jako element cyt. studium urbanistycznego Kazimierza; por. M. Łukacz, Wstępne badania architektoniczne domów przy wschodniej pierzei ul. Szerokiej, mps, PKZ Kraków 1986.

⁴⁵ *Cracovia artificum 1501—1550*, zebrał J. Ptaśnik, wyd. i uzupełnił M. Fridberg, Kraków 1948, s. 547, nr 1360.

⁴⁶ E. Ekielski, *Miasto Kazimierz i budowę uniwersyteckie w tem mieście*, Kraków 1869.

⁴⁷ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 215v.

⁴⁸ *Dyplomatariusz*, s. 52, nr 62.

⁴⁹ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 31v.

⁵⁰ Świszczowski, *Miasto*, s. 50, nn.

⁵¹ *Polska XVI wieku pod względem gospodarczo-statystycznym*, t. III *Małopolska*, opr. A. Pawiński, Warszawa 1886, s. 174.

⁵² Bałaban, *Historia*, t. I, s. 195.

⁵³ *Prawa i przywileje*, t. I, s. 350—355, nr 283.

⁵⁴ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 75v.

⁵⁵ Według kronikarza konwentu Kanoników Regularnych Laterańskich z XVII w., Stefana Ranotowicza, pożar ten nie objął miasta żydowskiego (S. Ranatowicz, *Casimiria civitatis urbi Cracoviensi confrontatae origo* (...), rkps, BJ, sygn. 3742), czemu jednak zdają się przeczyć przekazy o pracach prowadzonych przy bóżnicach (por. przypisy 57 i 59).

⁵⁶ Bałaban, *Historia*, t. I, s. 207.

⁵⁷ Szczególnie dużo nazwisk budowniczych włoskich notują akta kazimierskie z lat 1559—1570; por. BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 37—39, 49v.

⁵⁸ Por. Rejduch—Samkowska, o.c.

⁵⁹ Bałaban, *Historia*, t. I, s. 143, 145; *Dyplomatariusz*, nr 73; Zychiewicz, o.c.

⁶⁰ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 36—36v.

⁶¹ J.w., k. 35.

⁶² W r. 1556 prowadzi on prace dla miejskiego Wąlkiera, w r. 1558 „robi ugodę względem budowania domu w Krakowie na Szczepańskiej ulicy”, w r. 1559 zawiera kontrakt z Janem Mieleckim „o murywanie 4 sklepów we dworze (...) za cmentarzem św. Trójcy w Krakowie”; BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 34v, 36—36v.

⁶³ *Dyplomatariusz*, s. 58, nr 62.

⁶⁴ Por. Radwański, o.c.

⁶⁵ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 41.

⁶⁶ J.w., k. 70v.

⁶⁷ Poniższa charakterystyka przeprowadzona została na podstawie badań i ustaleń M. Łukacza; por. przypis 44.

⁶⁸ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 55v.

⁶⁹ J.w., t. 8, k. 73 i nn.

⁷⁰ Por. przypis 36.

⁷¹ Por. widoki Starej Bóżnicy: fotografia publikowana w Tygodniku Ilustrowanym z r. 1905, s. 265 i rysunek Stanisława Tondosa z tegoż okresu (Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. III/ra/487). Kwerenda ikonograficzna, wykorzystana w nin. artykule, prowadzona była w oparciu o materiały Pracowni Ikonografii Krakowa Muzeum Narodowego w Krakowie; za udostępnienie tych materiałów autor dziękuje Panu doc. dr hab. Jerzemu Banachowi.

⁷² Zamieszkały tu w r. 1597 jego następca był oskarżony o fałszowanie monety; BJ, rkps 5357/II, t. 8, k. 70v.

⁷³ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 37—38.

⁷⁴ M. Krasnowolska, *Z dziejów budowy zespołu augustiańskiego*, Rocznik Krakowski XLVII, 1976, s. 34.

⁷⁵ Tablica fundacyjna muru zachowała się do dziś jako element lapidarny w budynku „Zerwikaptura” w Krakowie, ul. Kanonicza 12; relikw muru jest zachowana do dziś granicą między posesjami przy pl. Bawół 1 i 3 oraz przy ul. Dajwór 19 i 21. Por. także: Ranatowicz, o.c.; Bałaban, *Historia*, t. I, s. 199; BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 81. Fragment innego odcinka muru zachował się w południowej pierzei dzisiejszego pl. Nowego.

⁷⁶ Brama Gliniana zwana też Krakowską broniła wjazdu do Kazimierza od strony północnej (t.j. od Krakowa); znajdowała się w biegu dzisiejszej ul. Krakowskiej, w rejonie skrzyżowania z dzisiejszą ul. Meiselsa.

⁷⁷ *Prawa i przywileje*, t. II, s. 100—104, nr 867, 868; *Dyplomatariusz*, s. 211; por. też Bałaban, *Historia*, t. I, s. 198.

⁷⁸ Posesje te były identyczne ze wzmiankowanymi wcześniej (1540; por. wyżej) domami „przybyłowskiemi”; w r. 1548 złotnik krakowski Jerzy Przybyło ofiarował dwa swe domy przy ulicy Żydowskiej kazimierskiemu szpitalowi św. Leonarda oraz trzy inne domy w tymże rejonie krakowskiemu szpitalowi św. Rocha i Sebastiana, co w r. 1549 zakwestionował mieszczanin kazimierski Jan Niziołek; BJ, rkps 5357/II t. 7, k. 125.

⁷⁹ BJ, rkps 5357/II, t. 8, k. 105. Posesje i domy „Przybyłowskie”, „Szpitalne”, „Burmistrzowskie” i „Niziołkowskie” wymieniane są obok siebie (wzgl. zamiennie) w spisach podatkowych z w. XVI i XVII (por. przypis 35).

⁸⁰ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 75v.

⁸¹ J.w., k. 24v.

⁸² Ranatowicz, o.c.

⁸³ APmK, sygn. K-748.

⁸⁴ Np. w r. 1625 właściciel domu przy dzisiejszej ul. Józefa 20 Sebastian Górski czyni zapis „super domo sua lapidea inter Szlachetczyzna (właścicielka dzisiejszego domu przy ul. Józefa 18 — przyp. aut.) et plateolam (dzis. ul. Nowa — przyp. aut.), qua itur ad Curiam Jordanowską” (archiwum klasztoru kanoników regularnych laterańskich w Krakowie — cyt. dalej AKRL — sygn. II-C-27, s. 39—40). Podobne określenie sytuacji „kamienicy Górskiej” znajdujemy w latach 1636 („in platea Judaica acialiter, penes domum ... olim Matthiae Pannificis (Józefa 18 — przyp. aut.) et vicum transversalem ad Curiam Jordanowską tenentem”; AKRL, sygn. II-D-20, s. 181—182), 1639 (AKRL, sygn. II-D-31, s. 127), 1648 (tu „platea transversalis” określona jest jako prowadząca z ulicy Żydowskiej „ad moenian civitatis seu Lapideam Jordanowską”; AKRL, sygn. II-C-27, k. 55), 1696 (AKRL, sygn. II-D-31, s. 135). Z informacjami tymi pokrywają się też wnioski wynikające z lustracji murów obronnych w r. 1663: lustratorzy, posuwając się od baszty przy północno-wschodnim narożniku muru obronnego ku bramie Glinianej (a więc ze wschodu ku zachodowi) docierają do zapleczy „kamienicy Jordanowskich” dopiero po minięciu m.in. zapleczy kilku „kamienic” i domów żydowskich (niewątpliwie w rejonie dzisiejszej Szerokiej 2 — Miodowej 41), muru cmentarza żydowskiego (Remuh) i bóżnicy (Kupa); BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 88v—89v. W r. 1672 dzisiejsza ul. Bożego Ciała określona jest jako „ulica, którą od Bramy Bocheńskiej (na osi dzis. ul. Gazowej, w południowym odcinku murów kazimierskich — przyp. aut.) do Bramy przy Jordanowskiej Kamienicy, blisko Huty Złotników Krakowskich (chodzi tu o topnię złotą, która znajdowała się w rejonie zapleczy dzisiejszej posesji przy ul. Józefa 12 — przyp. aut.) jeżdżono” (AKRL, sygn. II-C-28, s. 68), przy czym owa brama przy „Jordanowskiej Kamienicy” byłaby zapewne identyczna z notowaną w w. XVIII „furtką Rybacką” na osi wsp. kanału i dzisiejszej ul. Nowej (por. niżej, przypis 86).

⁸⁵ Por. dokument z r. 1791, dotyczący „kanału publicznego, z konwentu Bożego Ciała ku bramie z

dawna Rybacka rzeczona, (...) na (...) Podbrzezie (...) ciągnącego się" (APmK, sygn. K-358) i opis z r. 1795 („Kanał ten zaczyna się w konwencie Bożego Ciała w podwórzu”, przecina ulicę Żydowską między domami Smolińskiego i Życińskiego — tj. dziś. Józefa 20 i 22; AKRL, sygn. II-D-2, s. 253—256).

⁸⁶ APmK, teka WMK VI, nr 116.

⁸⁷ Bałaban, *Historia*, t. I, s. 208, 261—262; Ratanowicz, c.c., k. 31v; BJ, rkps 5357/II, t. 10, k. 182.

⁸⁸ BJ, rkps 5357/II, t. 7, k. 72, 89.

⁸⁹ Bałaban, *Historia*, t. I, s. 208.

⁹⁰ J.w., t. II, s. 14.

⁹² Szwedzką linię obronną zrekonstruować można w oparciu o plany miasta z końca w. XVIII, cennym materiałem archiwalnym są też spisy podatkowe z lat 1671 i 1673 (APmK, sygn. K-786, K-748), wspominające o licznych domach przedmiejskich, które „w wał wpuścił nieprzyjaciół”. Por. także J. Bogdanowski, *Warownie i zielen twierdzy Kraków*, Kraków 1979.

⁹³ „Taryffa Żydów w województwie krakowskim”, BJ, rkps 5371, k. 182.

⁹⁴ Por. liczne widoki dwupiętrowego domu drewnianego, zachowanego do końca w. XIX przy bóżnicy

Izaaka (m.in. rysunek Antoniego Kozakiewicza, Biblioteka Główna ASP w Krakowie, nr 4284/pudło XVIII).

⁹⁵ BJ, rkps 5357/II, t. 8, k. 134; por. także uprzednie postanowienie władz miejskich Kazimierza w tej sprawie (tamże, t. 7, k. 111). Niektórzy mieszczanie kazimierscy występowali przeciwko temu przywilejowi w r. 1785 (tamże, t. 8, k. 134).

⁹⁶ Bałaban, *Historia*, t. II, s. 578—579.

⁹⁷ Od r. 1799 prowadzone były prace przy brukowaniu ulic; D. Rederowa, *Studia nad wewnętrznymi dziejami Krakowa porzbirowego (1796—1809)*, cz. I, *Rocznik Krakowski XXXIV*, 1958, s. 84.

⁹⁸ APmK, teka WMK VI, nr 262.

⁹⁹ APmK, teka XXI, nr 6.

¹⁰⁰ J. Biedroński, *Dalszy poczet prałatów Księży Kanoników Regularnych Laterańskich*, zebrany z rękopisów 1919, rkps, AKRL, s. 24—27.

¹⁰¹ J. Bieniarzówna, J. Małecki, *Dzieje Krakowa*, t. III, Kraków 1979, s. 39, 45.

¹⁰² Bałaban, *Historia*, t. II, s.

¹⁰³ M. Bałaban, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, Kraków 1935, s. 12.

¹⁰⁴ APmK, teka XXI, nr 7.

¹⁰⁵ APmK, fasc. 93.